# TASAVVUFIY POETIKANING LINGVOPRAGMATIK TABIATI: NAZARIY-METODOLOGIK TAHLIL

**Mo‘minov Aziz Baxriddin o‘g‘li,**
*Xalqaro innovatsion universitet magistranti*

***Annotatsiya.*** *Ushbu tezisda lingvopragmatikaning zamonaviy tilshunoslikdagi mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanish jarayoni va uning tasavvufiy poetikani tadqiq etishdagi metodologik imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda J.Ostin, J.Searle, Ch.Morris, S.Levinson, J.Mey, G.Leech, G.Yule kabi xorijiy hamda Sh.Safarov, M.Hakimov, A.Nurmonov kabi o‘zbek tilshunoslarining ilmiy qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Nutqiy aktlar nazariyasi, implikatura, presuppozitsiya va deiksis kabi pragmatik kategoriyalar tasavvufiy timsollar (may, soqiy, nay, sham’-parvona) misolida ko‘rib chiqiladi. Maqolada asoslanishicha, tasavvufiy matnning ko‘p qatlamli mazmuni faqat semantik tahlil orqali emas, balki lingvopragmatik yondashuv asosidagina to‘liq ochiladi.*

***Kalit so‘zlar:*** *lingvopragmatika, tasavvufiy poetika, nutqiy aktlar nazariyasi, implikatura, presuppozitsiya, deiksis, antropotsentrik paradigma, pragmalingvistika.*

***Аннотация.*** *В данной статье рассматривается формирование лингвопрагматики как самостоятельной области современной лингвистики и ее методологический потенциал для изучения суфийской поэтики. Предлагается сравнительный анализ взглядов зарубежных ученых (Дж. Остин, Дж. Сирл, Ч. Моррис, С. Левинсон, Дж. Мей, Г. Лич, Г. Юл) и узбекских лингвистов (Ш. Сафаров, М. Хакимов, А. Нурмонов). Прагматические категории, такие как речевые акты, импликатура, пресуппозиция и дейксис, анализируются на примере суфийских символов (вино, виночерпий, тростниковая флейта, моль и свеча). В статье утверждается, что многослойное значение суфийских текстов может быть полностью раскрыто только с помощью лингвопрагматического подхода, а не только семантического анализа.*

***Ключевые слова:*** *лингвопрагматика, суфийская поэтика, теория речевых актов, импликатура, пресуппозиция, дейксис, антропоцентрическая парадигма, прагмалингвистика.*

***Annotation.*** *This article examines the formation of linguopragmatics as an independent field of modern linguistics and its methodological potential for the study of Sufi poetics. It offers a comparative analysis of the views of foreign scholars (J. Austin, J. Searle, Ch. Morris, S. Levinson, J. Mey, G. Leech, G. Yule) and Uzbek linguists (Sh. Safarov, M. Hakimov, A. Nurmonov). Pragmatic categories such as speech acts, implicature, presupposition, and deixis are analyzed through Sufi symbols (wine, cupbearer, reed-flute, moth-and-candle). The article argues that the multilayered meaning of Sufi texts can be fully revealed only through a linguopragmatic approach rather than semantic analysis alone.*

***Key words:*** *linguopragmatics, Sufi poetics, speech act theory, implicature, presupposition, deixis, anthropocentric paradigm, pragmalinguistics.*

**KIRISH**

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon tilshunosligida tilni faqat grammatik yoki semantik tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri, kommunikativ faoliyati va ijtimoiy-madaniy tajribasi bilan bog‘liq murakkab hodisa sifatida o‘rganish tendensiyasi kuchaydi. Natijada strukturalizm doirasidagi “til-sistema” tamoyili asta-sekin “til – shaxs – nutq – kontekst” paradigmasi bilan almashdi. Ana shu ilmiy evolyutsiya negizida pragmatika, so‘ngra esa lingvopragmatika mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi.

Lingvopragmatika til birliklarini ularning nutqiy vazifasi, kommunikativ niyati va adresat ongida yuzaga keltiradigan ta’siri bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Bu jihatdan u semantikadan farq qiladi: semantika til birliklarining lug‘aviy-grammatik ma’nosini tekshirsa, lingvopragmatika ularning muayyan kommunikativ vaziyatda qanday maqsad bilan qo‘llanganini va qanday perlokutsion natija tug‘dirganini tadqiq qiladi. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, tasavvufiy poetikadagi timsollar tizimini zamonaviy lingvopragmatik paradigma asosida tahlil qilish filologiya fanining istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Pragmatika atamasi ilk bor amerikalik faylasuf va semiotik olim Charles Morris tomonidan semiotikaning uch tarkibiy qismi – sintaktika, semantika va pragmatika – tizimida qo‘llanilgan. Morris semiotikani: sintaktika (belgilar o‘rtasidagi munosabat), semantika (belgi va ma’no munosabati) va pragmatika (belgi va undan foydalanuvchi inson munosabati) tarzida uch qismga ajratadi. Olimning fikricha, til birliklarining haqiqiy mohiyatini ularning inson faoliyatidagi funksiyasini hisobga olmasdan turib tushuntirib bo‘lmaydi. Bu qarash keyinchalik lingvopragmatikaning nazariy poydevoriga aylandi.

XX asr oxirida tilshunoslikda yuz bergan antropotsentrik burilish natijasida tadqiqot markazi tilning ichki tizimidan nutq egasining kommunikativ faoliyatiga ko‘chdi. Shu tariqa lingvopragmatika til va inson munosabatlarini o‘rganadigan mustaqil ilmiy paradigma sifatida shakllandi va bugungi kunda psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika hamda diskursologiya bilan integratsiyalashgan holda rivojlanmoqda. Lingvopragmatikaning ilmiy shakllanishida amerikalik olimlar J.Ostin va J.Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasi muhim o‘rin egallaydi. J.Ostin nutqni faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki bevosita harakat sifatida talqin qiladi: gapirayotgan inson nafaqat ma’no ifodalaydi, balki muayyan amalni ham bajaradi – buyuradi, ogohlantiradi, iltimos qiladi yoki da’vat etadi. Nutqiy akt uch bosqichda amalga oshadi: lokutsion akt (til birliklarining oddiy ma’no ifodasi),

illokutsion akt (so‘zlovchining maqsadi) va perlokutsion akt (tinglovchida hosil bo‘ladigan ta’sir).

Tasavvufiy matnlarda, ayniqsa, illokutsion va perlokutsion qatlam kuchli namoyon bo‘ladi, chunki sufiyona diskursning maqsadi oddiy estetik zavq emas, balki o‘quvchini ruhiy uyg‘onishga yo‘naltirishdir. Masalan, Navoiyning “Ishq aro jon bermak erur mard ishi” misrasida lokutsion ma’no oddiy “sevgi yo‘lida jon fido qilish” mazmunini bildirsa, illokutsion jihatdan bu misra ilohiy ishqqa taslim bo‘lishga chaqiriq, perlokutsion jihatdan esa o‘quvchida fidoyilik va ruhiy larzani uyg‘otish vazifasini bajaradi. Demak, tasavvufiy matnni oddiy semantik tahlil qilish yetarli emas – undagi pragmatik energiya va kommunikativ niyatni ham ochish zarur.

G.Grays tomonidan ishlab chiqilgan kooperativ prinsiplar nazariyasiga ko‘ra, inson muloqotida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmaydigan, balki kontekst va umumiy bilim asosida anglashiladigan yashirin ma’nolar – implikaturalar mavjud bo‘ladi. Tasavvufiy she’riyat aynan implikaturalarga asoslangan diskurs hisoblanadi, chunki unda ko‘plab ramzlar tashqi ma’nodan ko‘ra ichki ma’noni anglatadi: “may” timsoli oddiy sharob emas, balki ilohiy ishq tajallisi; “soqiy” oddiy may tarqatuvchi emas, balki murshid yoxud Haqning o‘zi; “nay” esa inson ruhining azaliy ayriliq nolasi sifatida talqin qilinadi. O‘quvchi matnning haqiqiy ma’nosiga yetishi uchun diniy-falsafiy presuppozitsiyalarga ega bo‘lishi talab etiladi, aks holda matnning botiniy qatlamlari yashirin qolaveradi.

Presuppozitsiya – muloqot ishtirokchilarining umumiy bilim fondiga tayanuvchi yashirin axborot bo‘lib, mumtoz tasavvufiy matnlardagi “Layli”, “Majnun”, “Yusuf”, “Zulayho”, “Mansur”, “Xizr” kabi obrazlarning pragmatik mazmuni faqat ularning diniy-adabiy konnotatsiyalarini bilgan o‘quvchigagina to‘liq anglashiladi. Lingvopragmatika, shuningdek, nutqning shaxs, makon va zamon bilan bog‘liqligini bildiruvchi deiksis hodisasini ham o‘rganadi. Tasavvufiy diskursda deiktik birliklar ko‘pincha metafizik xarakter kasb etadi: “u”, “yor”, “mahbub”, “do‘st” kabi birliklar tashqi jihatdan oddiy murojaat shakliga ega bo‘lsa-da, ichki qatlamda Allohga ishora qiladi. Shuningdek, “sha’m-parvona” timsoli orqali sha’m – ilohiy nur, parvona – oshiq ruh sifatida talqin qilinadi; parvonaning sham’ atrofida yonib halok bo‘lishi tasavvufdagi “fano filloh” g‘oyasining pragmatik modeli sifatida namoyon bo‘lib, o‘quvchi ongida estetik-emotsional hayajon va ruhiy-ma’rifiy tafakkur uyg‘otadi.

Y.Karaulov ishlab chiqqan “til shaxsi” (языковая личность) nazariyasiga ko‘ra, har qanday matn ortida muayyan til shaxsi turadi va matnni to‘liq tushunish uchun ana shu shaxsning dunyoqarashini rekonstruksiya qilish zarur. Bu nazariya tasavvufiy she’riyatga tatbiq etilganda, shoir shaxsi oddiy ijodkor emas, balki irfoniy tajribani

boshidan kechirgan ma’naviy subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois Navoiy, Fuzuliy, Mashrab yoki Jomiy asarlaridagi timsollarni to‘liq anglash uchun ularning tasavvufiy dunyoqarashi hisobga olinishi lozim: masalan, “sahro” obrazi geografik makonni emas, ruhiy izlanish maydonini; “yo‘l” timsoli esa ma’naviy kamolot bosqichlarini anglatadi. Antropotsentrik tilshunoslikning “lisoniy manzara” (linguistic worldview) tushunchasiga ko‘ra, tasavvufiy poetika o‘ziga xos irfoniy lisoniy manzara yaratadi: ishq – ilohiy haqiqatga eltuvchi yo‘l, hijron – ruhiy poklanish bosqichi, vasl – ilohiy yaqinlik holati, may – ma’rifat nuri, soqiy – ilohiy hidoyat manbai, xarobot – dunyoviy bog‘liqliklardan xalos bo‘lish makoni sifatida konseptuallashadi.

Lingvopragmatika taraqqiyoti Morris–Levinson–Mey–Safarov zanjiri misolida yaqqol kuzatiladi. S.Levinson pragmatikani til va kontekst o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi fan sifatida tavsiflab, nutq mazmunining muhim qismi matnda emas, balki kontekstda yashiringanini asoslaydi. G.Leech pragmatikani kommunikativ ma’noning tadqiqi deb hisoblab, nutqning muvaffaqiyatli kechishini odob, hurmat va kommunikativ hamkorlik tamoyillariga bog‘laydi. G.Yule esa pragmatikani so‘zlovchi ma’nosi, kontekstual ma’no, yashirin ma’nolar va muloqot ishtirokchilari orasidagi masofani o‘rganuvchi fan sifatida to‘rt yo‘nalishda izohlaydi. J.Mey pragmatikani insonning ijtimoiy faoliyati bilan bog‘lab, tilni jamiyatdan tashqarida o‘rganib bo‘lmasligini ta’kidlaydi.

O‘zbek tilshunosligida Sh.Safarov pragmalingvistikani nutqiy faoliyatning maqsadga yo‘naltirilgan xususiyatlarini o‘rganuvchi fan sifatida ta’riflab, kommunikativ maqsad, adresant-adresat munosabati, pragmatik ma’no, nutq strategiyalari va milliy-madaniy omillar masalalariga alohida e’tibor qaratadi. M.Hakimov har qanday nutqiy birlikni muayyan kommunikativ niyat mahsuli sifatida talqin qilib, presuppozitsiya, implikatura va adresat omilining rolini ochib beradi. A.Nurmonov esa tilni statik sistema emas, balki inson tafakkuri va nutqiy faoliyati bilan bog‘liq dinamik hodisa sifatida talqin qilib, antropotsentrik yondashuvning nazariy asoslarini mustahkamlaydi.

Safarov konsepsiyasida lingvopragmatik tahlil olti asosiy qatlam orqali amalga oshiriladi: 1) nutqiy faoliyatning maqsadga yo‘naltirilganligi; 2) adresant va adresat munosabati; 3) nutqiy vaziyat (kontekst)ning determinant roli; 4) pragmatik ma’no va implikatsiya; 5) pragmatik strategiyalar va nutqiy ta’sir; 6) pragmatik kompetensiya. Ushbu izchil tizim tasavvufiy timsollarning ko‘p qatlamli mazmunini tadqiq etishda samarali metodologik asos vazifasini o‘taydi.

## XULOSA

Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, lingvopragmatika til birliklarini inson tafakkuri, kommunikativ niyat, madaniy tajriba va diskursiv muhit bilan uzviy aloqada o‘rganadigan kompleks ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Tasavvufiy poetikadagi timsollar – may, soqiy, nay, sham’-parvona, sahro, yo‘l va boshqalar – oddiy badiiy vosita emas, balki nutqiy akt, implikatura, presuppozitsiya va deiksis kabi pragmatik mexanizmlar orqali faoliyat yurituvchi kommunikativ-pragmatik hodisadir. Shu sababli tasavvufiy matnlarni zamonaviy lingvopragmatik paradigma asosida tadqiq qilish nafaqat matnning botiniy qatlamlarini ochishga, balki adresant (shoir-murshid) va adresat (o‘quvchi-murid) o‘rtasidagi ruhiy-kommunikativ aloqani ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi. Morris, Levinson, Mey singari xorijiy va Safarov, Hakimov, Nurmonov kabi o‘zbek olimlarining nazariy qarashlarini yagona metodologik tizimga birlashtirish tasavvufiy poetikaning ko‘p qatlamli ma’no mexanizmlarini chuqur va izchil tahlil qilish imkonini yaratadi. Bu esa zamonaviy filologiyada lingvopragmatik yondashuvni tasavvufiy adabiyot tadqiqi uchun fundamental nazariy platforma darajasiga ko‘taradi.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:**

1. Baker M. In Other Words. London: Routledge, 2011.
2. Bhabha H. K. The Location of Culture. London: Routledge, 1994.
3. Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language. Bloomington: Indiana University Press, 1984.
4. Lotman Y. Universe of the Mind. London: I.B. Tauris, 1990.
5. Nida E. Toward a Science of Translating. Leiden: Brill, 1964.
6. Venuti L. The Translator’s Invisibility. London: Routledge, 1995.
7. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill: UNC Press, 1975.
8. https://uzresearchers.com/index.php/stj/article/download/4661/4998/9066
9. https://www.researchgate.net/publication/398486786_NAZARIY_POETIKA_ASOSLARI_TERMINLAR_IDENTIFIKATSIYASI_VA_TRANSFORMATSIYASI_PRIZMASIDA